

ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΟΥΛΟΥΜΠΑΡΙΤΣΗ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΙΑ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΟΥΛΟΥΜΠΑΡΙΤΣΗ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΙΑ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Σ' ένα σημαντικό κείμενο τῶν *Πολιτικῶν*¹, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπανέρχεται στή βασική θεωρία του γιά τήν πόλι, θεωρία πού παρουσιάζει ἀρνητικά, δηλαδή ἀπό τήν σκοπιά τῶν στοιχείων πού δέν ἀρκοῦν μόνα τους νά τήν συγκροτήσουν. Π.χ. ἡ ἀπλή διαβίωσι, «τό ζῆν», ὅπως λέει, δέν ἀρκεῖ νά ὀρίση τήν ἔννοια τῆς πόλεως, γιατί θά εἶχαμε τότε πόλι καί τῶν δούλων καί τῶν ζώων. Οὔτε πάλι οἱ ἐπαφές, οἱ συναλλαγές καί οἱ συμμαχίες πού συνάπτονται προκειμένου ν' ἀποφευχθοῦν διενέξεις, ἀρκοῦν νά φανερώσουν τήν ἔννοια τῆς πόλεως, γιατί ὅσες πόλεις ἔχουν συνάψει μεταξύ τους συμφωνίες καί συμβάσεις θά συγκροτοῦσαν ἐνιαία πόλι. Εἶναι γνωστό πώς ἡ ἀντίληψι αὐτή πού ὑποστηρίζει πώς ἡ ἔννοια τῆς πόλεως σημαίνει ἀποφυγή νά διαπράξη ὁ ἕνας ἀδίκημα ἐναντίον τοῦ ἄλλου φαίνεται γιά τόν Ἀριστοτέλη ἐλλιπής, ἐφόσον ἐξισώνει, ὅπως κάνουν οἱ σοφιστές, τόν νόμο μέ ἀπλή σύμβασι². Στά μάτια του, ὁ νόμος πρέπει νά παρέχη κάτι τί παραπάνω³, δηλαδή νά καθιστᾷ τούς πολίτες δίκαιους καί ἐνάρετους⁴. Ἡ ιδιότητα αὐτή τοῦ νόμου στηρίζεται στήν ἰδέα μιᾶς πολιτικῆς κοινωνίας πού ἔχει σκοπό νά δημιουργήση «τό εὖ ζῆν»⁵ καί «τό ζῆν εὐδαιμόνως καί καλῶς»⁶, δηλαδή τήν εὐδαίμονα καί ἐνάρετη διαβίωσι καί συμβίωσι. Ὅπως γνωρίζουμε, ἡ ἀριστοτελική εὐδαιμονία εἶναι «τῆς ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετήν τελείαν»⁷. Στή διάστασι τῆς πόλεως ἡ ἀντίληψι αὐτή ἐπεκτείνεται σ' ὅλα τά μέρη τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ὅπως ἡ οἰκογένεια, τά γένη, κ.τ.λ. «Ἡ πόλις, λέει ὁ Σταγειρίτης, εἶναι συμμετοχή στήν εὐδαίμονα συμβίωσι καί γιά τίς οἰκογέ-

1. *Πολ.* III, 9, 1280a25-1281a 10.

2. 1280b 10-12.

3. 1281a 8-10.

4. 1280b 5-12.

5. 1281a 32.

6. 1281a 2.

7. *Ἠθ. Νικ.*, I, 13, 1102a 5-6.

νειες και για τα γένη, μέ σκοπό τήν τέλεια και αὐτάρκη διαβίωσι»⁸. Οί βασικές προϋποθέσεις για τήν πραγματοποίησι αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ εἶναι ἡ συγκατοίκησι, ἡ σύναψι συγγενικῶν και δημοσίων σχέσεων, ἡ δημιουργία φατριῶν και ἡ ὀργάνωσι κοινῶν θυσιῶν, διασκεδάσεων κ.τ.λ. Προσθέτει δέ ὁ Ἄριστοτέλης πῶς ὅλες αὐτές οἱ ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι «ἔργο τῆς φιλίας, γιατί ἡ προαίρεσι για συμβίωσι εἶναι φιλία». Καί συμπεραίνει πῶς ἡ τελειότητα και ὁ τελικός σκοπός τῆς πόλεως εἶναι «τό εὖ ζῆν», ἐνῶ οἱ ἐκδηλώσεις αὐτές συντελοῦν στήν πραγματοποίησι τοῦ πῶ πάνω σκοποῦ⁹. Θάθελα ἐδῶ, στό λίγο χρόνο πού μου ἀπομένει, νά σχολιάσω αὐτή τήν περικοπή και νά διαφωτίσω ἕνα παράδοξο πού μᾶς βοηθᾷ νά διακρίνουμε τόν ὀρίζοντα τῆς ἀριστοτελικῆς ἀντιλήψεως τῆς πολιτικῆς φιλίας.

Βασικός παράγοντας συγκροτήσεως και συνάμα ἐκδηλώσεως τῆς ἀρετῆς και τῆς κακίας, ἡ προαίρεσι ἀφορᾷ κυρίως «τά πρός τό τέλος», δηλαδή τά μέσα τά ὅποια πρέπει νά χρησιμοποιηθοῦν ἀναφορικά μέ συγκεκριμένο σκοπό¹⁰. Ἐνῶ για τήν ἐνάρετη ἀτομική πράξι, ἡ προαίρεσι συνυφάζεται μέ τό ἐνάρετο ἦθος και τήν φρόνησι, στίς ἀνθρώπινες σχέσεις ἐκφράζεται συνήθως μέ τήν φιλία. Τοῦτο ἐξηγεῖ γιατί ὁ Ἄριστοτέλης ὑποστηρίζει πῶς ἡ προαίρεσι για συμβίωσι εἶναι φιλία, ἡ δέ πόλι, ἔργο τῆς φιλίας. Ἡ ἔννοια λοιπόν τῆς φιλίας, ἄσχετα μέ τήν ἀκριβῆ της σημασία, φανερώνει τήν ἀξιολογική προϋπόθεσι τῆς ὑπάρξεως τῆς πόλεως. Δίχως τίς θετικές σχέσεις πού προϋποθέτει ἡ ἔννοια αὐτή, κοινότητα πού νά λέγεται πόλι δέν εἶναι νοητή, γιατί δίχως φιλία οὔτε δικαιοσύνη οὔτε ὁμόνοια νοοῦνται, συνεπῶς οὔτε και «τό εὖ ζῆν». Ὅταν συνειδητοποιεῖ κανεῖς τήν σπουδαιότητα τῆς φιλίας στά θεμέλια τῆς ἀριστοτελικῆς θεωρίας τῆς πόλεως, τοῦ προκαλεῖ ἐντύπωσι ἡ ἀπουσία ἐμπεριστατωμένης μελέτης τῆς ἐννοίας αὐτῆς στά *Πολιτικά*¹¹. Εἶναι ὅμως γνωστό πῶς στά *Ἠθικά*, ἀντίθετα, ἔχουμε ὀλόκληρη θεωρία τῆς φιλίας, ὅπου και ἡ πόλιτική φιλία ἔχει τήν θέσι της.

Γιά νά γίνη καλύτερα ἀντιληπτῆ ἡ σημασία τῆς πολιτικῆς φιλίας, εἶναι ἀπαραίτητο νά θυμηθοῦμε τά χαρακτηριστικά τῆς ἀληθινῆς φιλίας, δηλαδή ἐκείνης πού θεμελιώνεται ὄχι πάνω στήν ἡδονή ἢ στό συμφέρον, ἀλλά στήν ἀρετή. Αὐτή ἡ φιλία εἶναι σπάνια, γιατί κάνει τούς φίλους, λέει ὁ Ἄριστοτέ-

8. *Πολ.* III, 9, 1280b 33-35.

9. 1280b 33-35.

10. Βλ. τήν μελέτη μας «Le problème de la *proairesis* chez Aristote», *Annales de l'Institut de Philosophie de l' Université Libre de Bruxelles*, 1972, 7-50, και Κ. Ι. Δεσποτόπουλον, «Περί τῆς προαιρέσεως κατ' Ἄριστοτέλη», *Ἐράνιον πρός Γεώργιον Σ. Μαριδάκη*, Τόμ. Β', Ἀθήναι, 1963, 63-91.

11. Ἐκτός ἀπό κάτι ὑπαινιγμούς ὅταν συζητᾷ τίς πολιτικές ἀντιλήψεις τοῦ Σωκράτη και τοῦ Πλάτωνα (II, 4, 1262b 7-9), ὁ Ἄριστοτέλης ἀποφεύγει συνήθως νά ἐπεκταθῆ στήν ἔννοια αὐτή.

λης, σάν έναν άλλον έαυτό, σάν μιά ψυχή σέ δύο σώματα – γεγονός πού δέν είναι δυνατό νά πραγματοποιηθῆ παρά μονάχα μεταξύ έλαχίστων ατόμων. Μέ άλλα λόγια, ἡ κοινωνία τῆς ἀληθινῆς καί ἐνάρετης φιλίας, ἐκείνης τῆς φιλίας πού θεμελιώνεται στήν ἀπόλυτη ἰσότητα, στήν ἀρετή καί στήν ὑπαρξιακή στοργή, εἶναι περιορισμένη κοινότητα, κοινωνία ἔξω ἀπό τήν πολιτική κοινωνία¹². Ἐξαιτίας τῆς οὐσίας της, αὐτό τό εἶδος τῆς φιλίας δέν μπορεῖ νά ἐπεκταθῆ στό ἐπίπεδο τῆς πόλεως δίχως ν' ἀλλοιωθῆ. Ἄρα, ὅταν ὁ Ἄριστοτέλης ἀναφέρεται στήν σπουδαιότητα τῆς φιλίας στά *Πολιτικά*, εἶναι ἀδύνατο νά ὑπονοῆ τήν εἰδική αὐτή φιλία. Ἀναφέρεται στίς διάφορες φιλίες πού ἀπαριθμεῖ στά *Ἠθικά Εὐδήμεια*, ὅταν λέει πώς «ἀνάμεσα στίς φιλίες μπορούμε νά διακρίνουμε τήν συγγενική, τήν ἐταιρική, τήν συνεργατική καί τέλος τήν λεγομένη πολιτική φιλία»¹³. Οἱ φιλίες αὐτές συγκροτοῦν τήν οἰκογένεια, τά γένη, τούς ὀμίλους καί ὅ,τι ἄλλο συντείνει στή δημιουργία τῆς πόλεως¹⁴. Ἡ ἐρμηνεία αὐτή ἐπικυρώνεται ἀπό ἕνα κλασσικό χωρίο τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ὅπου ὁ Ἄριστοτέλης βεβαιώνει πώς ἡ φιλία συγκρατεῖ τήν ἐνότητα τῆς πόλεως, γεγονός πού ἐξηγεῖ γιατί οἱ νομοθέτες φροντίζουν περισσότερο γιά τήν φιλία παρά καί γι' αὐτήν ἀκόμη τήν δικαιοσύνη. Ὅταν πράγματι οἱ πολίτες εἶναι φίλοι μεταξύ τους, λέει ὁ Σταγειρίτης, δέν ἔχουν ἀνάγκη ἀπό δικαιοσύνη, ἐνῶ ἀντίθετα ἂν εἶναι δίκαιοι δέν παύουν νά ἔχουν ἀκόμη ἀνάγκη καί τῆς φιλίας¹⁵. Δέν θ' ἀσχοληθῶ ἐδῶ μέ τήν σχέσι μεταξύ φιλίας καί δικαιοσύνης πού μελετοῦν τά *Ἠθικά*. Ὑπενθυμίζω ἀπλῶς πώς οἱ δύο αὐτές ἔννοιες ἀναφέρονται κυρίως στήν ἔννοια τῆς ἰσότητας¹⁶, τήν ὁποία ἐρμηνεύει ὁ Ἄριστοτέλης μέ δύο διαφορετικές σημασίες, δηλαδή μέ τήν ἀριθμητική καί ἀναλογική σημασία. Ἡ πρώτη μορφή τῆς ἰσότητας ἀνήκει π.χ. στό σύνδεσμο πού δημιουργεῖται μεταξύ ἀληθινῶν ἢ μή φίλων, ἢ ἀκόμη μεταξύ συναδέλφων, καί ἀρμόζει πολιτικῶς στό πολίτευμα πού ὀνομάζει ὁ Ἄριστοτέλης «πολιτεία», ἐνῶ ἡ ἄλλη μορφή τῆς ἰσότητας ἐκφράζει κυρίως ἱεραρχικές καί ἀξιολογικές σχέσεις, καί ἀρμόζει μᾶλλον στό βασιλικό, ἀριστοκρατικό ἢ ὀλιγαρχικό πολίτευμα¹⁷: Γιά τόν Ἄριστοτέλη, ὅπως ξέρουμε, ὅταν ὑπάρχουν ἰδανικές συνθήκες, ἡ βασιλεία εἶναι τό καλύτερο πολίτευμα καί ἡ «πολιτεία» τό χειρότερο, ἐνῶ ὅταν οἱ συνθήκες εἶναι ἀνορθόδοξες, ἡ παρεκ-

12. Βλ. τήν μελέτη μας «*La phillia à l'origine d'une mise en question du bonheur aristotélicien comme seule fin ultime de l'Ethique*», *Annales de l'Institut de Philosophie de l'Université Libre de Bruxelles*, 1970, 7-50.

13. *Ἠθ. Εὐδ.*, VII, 10, 1242a1-2.

14. *Πρβλ.* VII, 10, 1241b25 ἐπ.

15. *Ἠθ. Νικ.*, V III, 1, 1155a 22-28.

16. *Ἠθ. Εὐδ.*, 1241b 11 ἐπ.

17. *Πρβλ.* 1241b 30 ἐπ.

τροπή τῆς βασιλείας, δηλαδή ἡ τυραννία εἶναι τό χειρότερο πολίτευμα, καί ἡ παρεκτροπή τῆς «πολιτείας», δηλαδή ἡ δημοκρατία τό καλύτερο¹⁸. Αὐτό συμβαίνει ἐπειδή σ' ὠρισμένα παρεκβατικά πολιτεύματα, ἰδίως στήν τυραννία, ἡ δικαιοσύνη καί ἡ φιλία ἐκμηδενίζονται, ὄχι ὅμως στό δημοκρατικό πολίτευμα, ὅπου οἱ πολίτες εἶναι ἴσοι μεταξύ τους, οἱ πολίτες ἀναλαβαίνουν διαδοχικά τήν ἐξουσία, καί ὅλοι μετέχουν μέ τά ἴδια δικαιώματα¹⁹. Ἡ φιλία σ' αὐτά τά πολιτεύματα εἶναι, ἀπ' ὅσες ἀπαριθμεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ πολιτική κυρίως φιλία. Ἡ φιλία αὐτή ἀποτελεῖ τήν οὐσία τῆς πολιτικῆς κοινότητας καί ὁ Ἀριστοτέλης τήν μελετᾷ σχεδόν ἀποκλειστικά²⁰ στά *Ἠθικά Εὐδῆμεια* (II, 9-10).

Ἐπειδή ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι ἐξαιτίας τῆς ἀπομονώσεώς τους οἱ ἄνθρωποι δημιούργησαν φιλικές καί πολιτικές σχέσεις γιά ν' ἀναπληρώσουν τήν ἔλλειψη αὐτάρκειας, στηρίζει τήν πολιτική φιλία βασικά στό συμφέρον. Ἡ φιλία ὅμως αὐτή φαίνεται νά εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό τήν προσήνεια, ἐφόσο βασίζεται στήν ἰσότητα καί ὄχι στήν ἱεραρχία²¹. Ὅπως θά λέγαμε σήμερα, ἡ οὐσία της εἶναι δημοκρατική. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως κάνει μιᾶ σημαντική διευκρίνησι: στήν περίπτωση πού ἡ πολιτική φιλία προκύπτει ἀπό σύμβασι, εἶναι νομική, ἐνῶ ὅταν στηρίζεται στήν ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη ἔχει ἠθικό χαρακτήρα. Φαίνεται συνεπῶς πώς ἡ ἠθική φιλία μοιάζει, μέχρι ἓνα ὠρισμένο σημεῖο, μέ τήν ἀληθινή καί ἐνάρετη φιλία, καί στηρίζεται στήν ἠθική προαίρεσι. Ὡστόσο, ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει πώς ἡ πολιτική κοινότητα δέν ὑπακούει τόσο σ' αὐτή τήν φιλία, ἀλλά μάλλον στήν καθαυτό συμφεροντολογική, δηλαδή σ' ἐκείνη πού παρουσιάζει συμβατικό χαρακτήρα²². «Οἱ ἄνθρωποι, λέει, ἀρχίζουν τίς σχέσεις τους σάν ἠθικοί φίλοι, ἀλλά μόλις συγκρούονται τά ἰδιαίτερα συμφέροντά τους, ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἦταν διαφορετικοί ἀπ' ὅ,τι πίστευαν»²³. Ἡ θέσις αὐτή τοῦ Σταγειρίτη ἐξηγεῖται κυρίως ἀπό τό γεγονός ὅτι στά μάτια του ἀληθινή καί πολιτική φιλία εἶναι ἀσυμβίβαστες, παρ' ὅλο πού καί οἱ δύο στηρίζονται στήν ἀριθμητική ἰσότητα. Τό παράδοξο πράγματι εἶναι πώς ἂν ἡ πολιτική φιλία τείνει νά ταυτισθῆ μέ τήν ἀληθινή φιλία, τότε δέν θ' ἀφορᾷ παρά ἐλαχίστους, χάνοντας ἔτσι καί τόν δημοκρατικό της χαρακτήρα: ἀντίθετα, ἂν ἡ ἀληθινή φιλία τείνει νά γίνῃ πολιτική καί νά ἐπεκταθῆ σ' ὅλη τήν πόλι, τότε ἀπορρίπτει τήν οὐσία της. Ἀντιμέτωπος σ' αὐτό τό παράδοξο, ὁ Ἀριστοτέλης προτίμησε τήν συμφε-

18. *Ἠθ. Νικ.*, V III, 10-11.

19. *Πρβλ.* 13, 1161a 30-b10.

20. 1161a 27-30.

21. 10, 1242a 7-12, 1242b 22 ἐπ.

22. *ΒΙ.* 1243a 32 ἐπ.

23. 1243a 36 ἐπ.

ροντολογική σημασία τῆς πολιτικῆς φιλίας γιά νά ἐξηγήση τίς πολιτικές σχέσεις, μολονότι θεωρεῖ πώς στό ἐπίπεδο τῆς συγκροτήσεως τῆς πόλεως συσσωρεύονται πολλές μορφές φιλίας, καί τολμᾷ νά μιλᾷ, ὅπως εἶδαμε, γιά προαίρεσι «τοῦ συζῆν». Ἐκεῖνο πού δέν φαίνεται νά διακρίνη καθαρά ὁ Σταγειρίτης, – ἐπειδή οὔτε ἡ πολιτική κοινωνία μέσα στήν ὁποία ἔζησε, οὔτε ἡ πολιτική θεωρία του, οὔτε πιο γενικά ἡ κοσμοθεωρία του τό ἐπέτρεπαν –, εἶναι πώς ἡ ἠθικοποίησι τῆς πολιτικῆς φιλίας καί ἡ ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη στήν δημοκρατική πολιτεία εἶναι, ὅπως ἡ ἐποχή μας μαρτυρεῖ, καί ἀπαραίτητη καί δυνατή²⁴. Ἐπρεπε ἴσως νά εἶχε ἐμβαθύνει ὁ Ἀριστοτέλης τά ἴδια του τά λόγια, ὅταν μᾶς ἀναφέρει πώς ὅσοι ᾠθοῦνται ἀπό ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη δέν συνάπτουν κἄν νομική φιλία²⁵.

24. Ἐννοῶ ἐδῶ τήν μορφή τῆς δημοκρατίας πού συναντοῦμε σήμερα σ' ᾠρισμένα κράτη τοῦ δυτικοῦ κόσμου. ὅπου ἡ ἐναλλαγή τῆς ἐξουσίας εἶναι δυνατή. ἐπειδή ἀκριβῶς ἔχει στερεωθεῖ ἡ ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη τῶν πολιτικῶν κομμάτων. Δίχως τήν προϋπόθεσι αὐτή τῆς ἐμπιστοσύνης πού θεμελιώνει τήν «πολιτική φιλία», ἡ δημοκρατία παραμένει ἀθέβαιη, γιατί τό κάθε κόμμα πού κυβερνᾷ πιστεύει πώς εἶναι ὁ μοναδικός φορέας τῆς ἐξουσίας, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν γνώμη τοῦ λαοῦ. Ἀντίθετα, ἡ παρουσία μέσα στόν πολιτικό κόσμο τῆς ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης πού ἐπιτρέπει τήν ἐναλλαγή τῆς ἐξουσίας, φαίνεται νά εἶναι σάν ὁ ἄγραφος νόμος τῆς δημοκρατίας. Ἡ διαφοροποίησι στίς ρίζες τοῦ πολιτικοῦ κόσμου καί ἡ δυνατότητα ἐναλλαγῆς τῆς ἐξουσίας χάρι τῆς ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης εἶναι οἱ βασικοί ἐγγυητές τῆς δημοκρατικῆς πράξεως.

25. 1243a 1.